

УДК 94 (367)

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ НА ШКІЛЬНУ ОСВІТУ В 1970–1980 РОКАХ (НА МАТЕРІАЛАХ БОЛГАРІЇ)

ГАЛИНА ДОКАШЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної і зарубіжної історії
Горлівського педагогічного інституту іноземних мов

У статті розглядаються основні підходи до організації патріотичного, трудового, естетичного та ін. виховання шкільної молоді, доводиться ідеологічна заангажованість шкільного процесу, робиться спроба з'ясувати причини низької ефективності виховної роботи в умовах тоталітарної державної системи. Показано тяглість суспільно-виховної проблематики в освіті Болгарії в наш час.

Ключові слова: тоталітаризм, виховання, освіта, ідеологізація, контроль.

Постановка проблеми. Європейський вибір сучасної незалежної України призводить до необхідності визнання першочерговості загальнолюдських цінностей та принципів, серед яких важливе місце належить знанням, що поступово перетворюються на головну ознаку суспільного поступу. Значною ланкою процесу отримання знань завжди була і є школа, завдання якої сьогодні полягає не просто й не тільки в передачі вже накопичених попередніми поколіннями знань та вмінь, а, перш за все, у формуванні майбутнього громадянського суспільства через своїх теперішніх учнів. Означену функцію школи добре розуміли політики й державці всіх попередніх етапів історичного розвитку людства, а тому й будували шкільний простір, виходячи зі стратегічної лінії. Творчий і неупереджений аналіз цього простору, його здобутків і втрат набуває актуальності й особливого значення на початку складного й важливого процесу відбудови національної школи.

Попередній період тоталітарного розвитку соціалістичних країн (в тому числі й Болгарії, яка накопичила значні національні традиції розвитку шкільної освіти) не є винятком. Його аналіз дасть можливість уникнути певних помилок, зрозуміти наслідки, виробити стратегію й тактику шкільного будівництва XXI століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна передова суспільна думка однозначно засудила тоталітаризм, однак це не означає зменшення уваги до цього політичного феномена минулого століття. На сьогодні вже дана загальна характеристика цього явища [1], але все ще недостатньо досліджені аспекти конкретних його проявів та особливостей в окремих сферах суспільного життя. Підтверджує це припущення й ситуація з освітянською сферою, і якщо в Болгарії перші дослідження в цьому напрямку з'явилися [2], то українська історіографія значних успіхів поки не має. Цією проблемою більшою мірою переймаються вчені-пе-

дагоги, які досліджують суто педагогічні аспекти школи соціалістичного періоду [3].

Для розв'язання в роботі автор визначив такі завдання: по-перше, проаналізувати основні напрямки ідеологічної роботи школи, а по-друге, дослідити зв'язок шкільних проблем із загальносуспільними й таким чином визначити місце шкільної сфери в ідеологічній системі тоталітарного суспільства. Хронологічні межі охоплюють період від початку 1950-х рр., коли альтернативність історичного розвитку була вичерпана, і до кінця 1980-х років, які означали перехід до постсоціалістичного періоду.

Виклад основного матеріалу. Залежність освіти від політичної кон'юнктури яскраво проявилася вже на початку означеного періоду в питаннях, пов'язаних із культом особи. У 1952 році, у період перебування В. Червенкова на посаді керівника партії й держави, школи активно залучалися до участі в змаганні, під час якого кожна школа, околія (район), округ (область) давали йому особисто відповідну обіцянку гарно вчитися й досягти нових успіхів. Обов'язковим ставав звіт про виконання обіцяного за кожним пунктом окремо. Так, у звіті заступника міністра народної освіти (офіційна назва відповідного міністерства) М. Гешкова від 30 квітня 1952 р. про підготовку до нового начального року на десяти сторінках із 33 сторінок загального тексту характеризується стан виконання обіцянок: наприклад, школи м. Асеновград виконали обіцяне за всіма пунктами; у місті Коларовград обіцянка покращити стан шкільного реманенту виконана на 150 %, набір кандидатів до учительських інститутів на 115 %; успішно виконані обіцянки в 40 околіях Хасковського округу. Однак із показниками успішності не все гаразд: у старших класах середній показник із болгарської мови по країні загалом становить 3,39 бала, із математики - 3,36 бала, в інших класах аналогічні показники також не досягають і 4 балів. Автор доповіді, прагнучи з'ясувати причини цього, приходять

№ 5 (96) липень-серпень 2009 р.

до висновку, що освітянське міністерство проявляє недостатню вимогливість і контроль, звітність узагалі в незадовільному стані, одним словом, воно "не оволоділо більшовицьким стилем роботи" [4].

Штучне звеличування вождя відчутне й в іншому документі - протоколі засідання однієї з комісій навчально-методичної ради міністерства від 25 серпня 1955 р., де обговорювався діафільм "Партизанський рух в Болгарії 1941-1945 рр.". Серед зауважень до нього є цілком слушні, наприклад, посилити емоційність викладення тексту, ширше показати діяльність підпільних груп, у заключних кадрах визначити успіхи боротьби тощо. Разом із цим окремо виділено зауваження щодо необхідності у фільмі додаткової розповіді про створення радіостанції "Христо Ботев" та висвітлення ролі В. Червенкова в ній [5].

Ситуація докорінно змінюється після відомих подій 1956 року в СРСР (XX з'їзд КПРС, 14-25 лютого) та Болгарії (Квітневий пленум ЦК БКП, 2-6 квітня), які поклали початок засудженню культу особи в країнах. Уже в першій декаді травня того ж року (дуже оперативно - Г. Д.) з'являється доповідна записка міністра народної освіти до ЦК БКП про очищення шкільних підручників від матеріалів, присвячених Сталіну та Червенкову, у якій практично по кожному підручнику наведено дані: у підручниках із болгарської мови та літератури прибрали портрети, цитати, розповіді про них, їх оцінки окремих письменників і загальних проблем мовознавства та літератури; у підручниках із географії замалювали фотографії селищ Горі та Златиці - місць народження засуджених вождів; із навчальних посібників із музики та співів вилучили пісні, у яких навіть згадуються імена Сталіна й Червенкова; у підручниках з основ дарвінізму прибрали цитати Сталіна; в інших підручниках прибрали окремі фрази, наприклад, у задачах із математики про Сталінський план перетворення природи [6]. У найбільш ідеологізованих підручниках з історії переглянули майже весь текст та ілюстрації (внесли 220 змін), відновили посилання в деяких цитатах на Леніна, які раніше безпідставно приписували "вождю всіх народів", і поставили завдання підготовки нових підручників [7]. Аналіз указаної доповідної записки свідчить про глобальний характер ідеологізації підручників як за змістом, так і за формою, фактично, не існувало підручника, навіть із суто природознавчого напрямку, який би не був охоплений ідеологічними матеріалами.

Ідеологічне виховання учнів у другій половині 1950-х років характеризується дещо новою розстановкою акцентів, перш за все, посиленням уваги до трудового виховання, особливо під час підготовки й прийняття Закону "Про зміцнення зв'язку школи із життям і про подальший розвиток народної освіти в НРБ" (1959 р.). Одним із перших кроків стала стаття академіка Т. Павлова в журналі "Народна освіта" (болгарською "Народна просвета") із теоретичних аспектів проблеми. Головна думка статті - інтегральність праці, що виступає і спеціальним предметом, який у старших класах проходить у формі вивчення основ промислового та сільськогосподарського виробництва, й основою педагогічних принципів у вигляді загальновиховного, дидактичного, методичного, організаційного принципу. Саме трудове виховання визначає суспільний характер і завдання соціалістичної та комуністичної школи, усю систему навчальної та виховної роботи в школі [8]. У цей же період освітянське міністерство приймає кілька рішень із питань трудового виховання, у яких

закликає вчителів та учнів до активної участі у виробничій та суспільно-корисній праці. Особливу увагу приділяють позашкільним заходам трудового спрямування - технічним та предметним гурткам, виробничим екскурсіям, гуртку "Умілі руки" та ін. У березні 1957 року школярів закликали до участі в акції "Тиждень гір", під час якої під зелені насадження підготовлено 90 000 декарів гірських площ, засаджено 90 мільйонів гірських ділянок. Починаючи з 1958-1959 навчального року, проводиться літня трудова практика в молодіжних бригадах терміном 30 днів [9].

Нового змісту набуває й патріотичне виховання, його складовими визначені соціалістичний патріотизм, який означає любов і повагу до славного сьогодення та героїчної історії; інтернаціоналізм, який означає любов і повагу до Радянського Союзу та інших соціалістичних країн і неприйняття західного способу життя, а також активну боротьбу за мир. Таке пояснення дав тодішній лідер комуністів Тодор Живков у своїй промові на IX з'їзді Дімітровської комуністичної спілки молоді - болгарського аналогу радянського комсомолу (грудень 1958 р.). Не останнім за значенням компонентом означена вірність ідеям та справі БКП як мудрою й великою керівника країни на шляху до комунізму. Порівняно з подібними промовами попередніх років в означеному виступі відсутні заклики до любові й поклоніння радянським та болгарським партійним лідерам, що стало наслідком засудження культу особи [10].

Невдовзі в доповіді до ЦК БКП про стан ідеологічного виховання в школі освітянське керівництво інформує, що робота з патріотичного виховання краще проводиться в плані вивчення героїчного минулого й недостатньо в плані формуванні любові до СРСР, країн народної демократії, участі в боротьбі за мир. Останнє стає обов'язковим гаслом соціалістичної ідеології й незмінно присутнє в різних формах урочної та позаурочної роботи: вивчення історії й сучасності міжнародного руху за мир, знайомство з матеріалами міжнародних конференцій, проведення регіональних конференцій із підтримки різноманітних антивоєнних акцій, організація виставок образотворчого мистецтва, літературних творів, спортивних заходів антивоєнного спрямування тощо [11].

Проблема визначення основних напрямків і завдань комуністичного виховання не припинялася протягом усього соціалістичного періоду та інколи набирала характеру суцільного нерозуміння ситуації. Наприкінці 1960-х років у всьому світі активно обговорювали питання сексуальної революції. Не залишилися осторонь і болгарські освітяни. Так, у 1968 р. у пресі з'явилося кілька статей про сексологію як науку, про ставеве виховання в родині й школі. Реакція на них була різною, наприклад, директор школи м. Самоков, критикуючи такі підходи, написав до редакції листа, у якому без будь-яких сумнівів зауважив, що навіть сама думка про позитивність інтимних стосунків суперечить моральним нормам соціалістичної дійсності. На щастя, його точку зору не поділяли в міністерстві й запропонували розробити навчальну програму з питань ставевого виховання відповідно до вікових та біологічних характеристик дітей. Заняття проводити для дітей і батьків окремо [12].

Ідеологічна робота взагалі й серед молоді зокрема завжди була в центрі уваги болгарських комуністів, вони прагнули об'єднати всі можливі сили - громадські організації, вчительські колективи, родини. Саме таку єдність пропонували учасники спеціального плену-

му ЦК БКП з питань ідеологічної роботи у квітні 1962 року. Особливу увагу пленум приділив задачам ідеологічної боротьби в умовах мирного співіснування, підкреслюючи необхідність чіткого пильнування проти буржуазної пропаганди [13].

Серед подальших кроків у галузі ідеологічного виховання слід відзначити рішення міністерства в 1971 р. про введення в школах деяких округів системи керівництва та управління виховною роботою. Це рішення приймається саме в той період, коли в країні активно готуються до впровадження нового типу школи - єдиної середньої політехнічної школи (у болгарському варіанті скорочено ЕСПУ). Новому типу школи потрібна нова система виховної роботи [14]. У 1975 році вперше в Пазарджикському окрузі розробляється комплексна цільова програма створення системи соціально-педагогічної діяльності, спрямована на вдосконалення ідейно-політичного, морального й трудового виховання учнівської молоді, вона охоплює роботу партійних, державних, господарських органів та громадських організацій серед підростаючого покоління. Діяльність усієї системи була спрямована на перетворення учнів на активних суб'єктів власного розвитку та свідомих учасників суспільного розвитку, а також на здійснення зв'язку з реальною практикою життя. Ефективність дії цієї системи перевірялася соціологічними опитуваннями, які вже тоді (1981 р.) дали не дуже втішні результати: наприклад, на запитання про роль школи в усебічному розвитку учнів 19,16 % батьків та дітей дали позитивну відповідь, 40,03 % визначили, що школа тільки закладає основи, 15,74 % зупинилися на тому, що школа створює умови для всебічного розвитку, решта (5,91 %) дала повністю негативну відповідь. У вчителів, які ситуацію володіють краще, відповіді ще більш категоричні: 9,11 % - позитивна відповідь, 21,32 % згодні, що школа закладає основи, 22,84 % погоджуються з оцінкою про створення часткових умов і 14,78 % висловилися негативно. На запитання про ставлення до навчально-виробничої роботи школярі в 1976 р. відповіли так: 32 % - "звичай нас використовують на допоміжних роботах"; 15 % - "робота одноманітна й нецікава"; 5 % - "ми виконуємо некваліфіковану роботу". На ці ж запитання п'ять років потому, в 1981 р., відповіді показали погіршення оцінки і були відповідно 38 % - 16 % - 8 % [15]. Недостатність досягнень учнів в оволодінні виховними поняттями та формуванні на їх основі конкретних умінь визнавали й науковці [16].

Певне занепокоєння станом та наслідками ідеологічної роботи з'явилося в 1970-х роках і в керівництва міністерства. Така ситуація не є випадковою, адже саме цей період у сучасній історіографії позначено як період системної кризи соціалістичного ладу. Одним зі свідчень такого занепокоєння стала підготовка й проведення в 1970 році національної наради "Школа - могутній ідеологічний інститут". У офіційному викладенні конференція стала наступним кроком на шляху вдосконалення ідеологічної роботи. У нашому розпорядженні був проект доповіді та зауваження до нього структурних підрозділів міністерства й науковців в особі професора Г. Гиргинова, у яких усі одноставно відзначили декларативний характер проекту, відсутність аналізу, шаблонні вислови. Найбільш виважену оцінку дав професор, який відзначив недостатність простого засвоєння ідеологічних знань, необхідність отримання практичних результатів від ідеологічної роботи. На його дум-

ку, такими результатами повинно стати перетворення ідеологічних знань у світоглядні позиції, що проявиться в поведінці конкретної особи [17].

Прагненням досягти певних практичних наслідків ідеологічної роботи стало й проведення низки соціологічних досліджень із проблем ідеологічної боротьби в сучасному світі, які згідно із завданням освітянського міністерства були проведені в 1973-1974 рр. центром соціологічних досліджень молоді ЦК ДКМС. На три основні питання: 1) які джерела, канали, форми, засоби й об'єкти має ідеологічна диверсія з боку капіталістичних країн?; 2) який вплив вона має на учнів; 3) як організувати боротьбу проти ідеологічної диверсії в школі? - відповідали 2079 учнів середніх шкіл і технікумів Плевенського округу, 906 учнів Хасковського округу й 497 учнів із Софії. Більшість із опитаних можливість ідеологічної диверсії вважають реальною, а вірогідність її здійснення зростає в респондентів у напрямку від маленького містечка до столиці, її основними каналами назвали: засоби масової інформації, західну рекламу, туристичні враження, а формами і засобами: "масову культуру", моду, поширення буржуазного способу життя, провокації окремих осіб із "примітивним мисленням" та ін. Певні наслідки від ідеологічної роботи можна помітити у відповідях на питання про майбутнє людства, у яких від 65,8 % до 89,3 % опитаних бачать його як комуністичний суспільний лад. Загальні висновки авторів дослідження повинні були б засмутити освітянських чиновників: дослідження показало недостатній рівень політичної та ідеологічної поінформованості учнів, зниження ролі партійних та комсомольських організацій, значні можливості проникнення ворожих ідеологічних настанов тощо. Рекомендації, на наш погляд, не мали в собі ніяких нових положень і зводилися до вже відомих: звернути увагу на конкретність та цілеспрямованість ідеологічної роботи в школі, посилити роль засобів масової інформації, ширше залучати громадські організації й закликати партійні організації до проведення більш наступальної тактики. Рішення міністерства не викликає здивування, воно виходить із усталених для того періоду форм діяльності - провести нараду за результатами дослідження й розробити заходи щодо поліпшення ідеологічної роботи в школі [18].

Недоліки й зауваження до ідеологічного виховання повторюються протягом кількох десятиліть. Так, у 1987 р., коли тоталітарна держава вже впритул наблизилася до краху, Рада духовного розвитку при Раді міністрів (протокол № 12 від 6.04.1987 р.) повторює вже давно відомі й неефективні рекомендації про відхід від формального проведення комуністичного виховання школярів, необхідність забезпечення чіткої координації дій школи й родини, урахування інтересів молодого покоління, підвищення якості викладання ідеологічних дисциплін [19].

Школа ніколи не стояла осторонь від суспільних проблем і питань. Прикладом може слугувати "Національна програма естетичного виховання народу", яка одразу стала й завданням для освітян у плані розробки власної єдиної системи естетичного виховання учнів усіх рівнів і типів навчальних закладів. Складовими системи означили кілька традиційних, на нашу думку, напрямків поліпшення підготовки кадрів у галузі естетичного виховання, збагачення матеріально-технічної бази для його проведення (спеціальні пункти, присвячені обладнанню шкільних кабінетів з літератури, музики, образотворчого мис-

тецтва), включення художньо-естетичної діяльності в навчальний процес. Із цього питання в червні 1976 р. відбулося спільне засідання керівництва Міністерства народної освіти та Комітету мистецтва й культури, на якому створили спільну координаційну раду з метою виконання програми раннього виявлення, розвитку й реалізації молодих талантів [20].

Постановка таких питань була й актуальною, і гуманною, але більшість їх так і залишилася на теоретичному рівні, оскільки відсутність достатніх матеріальних коштів, контролю за реалізацією програм, бюрократизація суспільного життя тощо залишали їх на папері. Через десять років після прийняття програми, у травні 1987 р., освітянський міністр І. Дімітров на засіданні Ради духовного розвитку з гиркотою говорив про те, що 55 % випускників ідуть у професійні училища або на виробництво, де питання організації естетичного виховання навіть не розглядаються [21]. Змінити ситуацію можна було тільки найрадикальнішими засобами, які й відбулися в країні, починаючи з "палацового перевороту" кінця 1989 року, тобто усунення від влади Тодора Живкова й зміни стратегічного курсу суспільного розвитку.

Висновки

Освітянська сфера соціалістичної Болгарії точно відтворювала наявні суспільні проблеми в країні, а кризові явища в економічній, політичній, ідеологічній сферах знайшли свої прояви й у школі. Ідеологічна робота охопила всі верстви шкільництва, але розрив теорії й практики соціалістичного розвитку призвів до зниження ефективності цієї роботи, і набуті знання з ідеологічних питань так і не перетворилися на світоглядні позиції та норми поведінки. Важко також позитивно оцінити методи проведення ідеологічної роботи, які базувалися на суворому контролі, чіткому й безальтернативному визначенні форм її проведення, жорсткій підзвітності. Разом із тим, проблеми організації комплексного підходу до виховних питань, значна увага таким виховним аспектам, як, наприклад, естетичне та патріотичне виховання не втратили своєї актуальності й сьогодні. Ця проблема може й повинна стати предметом особливої уваги фахівців-педагогів й особливо практиків шкільної освіти сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кацарски І. Тоталитарният социализъм / Иван Кацарски. - София, 1994. - 372 с.; Політологія : [підруч. в двох кн.] / Колодій А., Марченко В., Климанська Л., Космина Я. - К., 2000. - С. 434-470; Игрицкий Ю. И. Тоталитаризм вчера, се-

годня, ...завтра? / Ю. И. Игрицкий // Политические исследования. - 1998. - № 4. - С.181-190; Истягин Л. Г. Исследования по тоталитаризму: в поисках нового обоснования концепции / Л. Г. Истягин // Политические исследования. - 1997. - № 2. - С. 180-191 та ін.

2. Маринова-Христиди Р. Българското образование между съветизацията и традицията 1948-1959 / Румяна Маринова-Христиди. - София, 2006. - 298 с.; Цонева П. Управлението на училище то в България от началото на XIX век до 1989 година / Пенка Цонева. - София, 2007. - 216 с.; Чичовска В. Политиката срещу просветната традиция / Весела Чичовска. - София, 1995. - 458 с.

3. Клімова Г. Г. Освіта і цивілізація / Г. Г. Клімова. - Х., 1996. - 128 с.; Національна освіта та шкільництво. Всесвітній форум українців. 22 серпня 1992 р. - К., 1993. - 286 с.; Харченко С. Я. Методология и методы социально-педагогических исследований / Харченко С. Я., Кратинова Н. С., Чиж А. Н., Кратинова В. А. - Луганск, 2001. - 216 с.

4. Централен державен архив на Република България (далі ЦДА на РБ). - Ф. 142, оп. 9, од. зб. 149, арк. 23-32.

5. Там само. - Оп. 11, од. зб. 303, арк.2-6.

6. Там само. - Оп. 12, од. зб. 51, арк. 1-11.

7. Там само. - Ф. 1 Б, оп. 16, од. зб. 88, арк. 17-22.

8. Павлов Т. За по-нататъшното развитие на образованието в България по пътя на постепенната му политехнизация / Тодор Павлов // Народна просвета. - 1957. - № 11. - С. 1-21.

9. Маринова-Христиди Р. Указ. праця. - С. 196.

10. Живков Т. Димитровският комсомол и неговите задачи в борбата за комунизъм. Реч на Девети конгрес на ДКМС 1 декември 1958 година / Тодор Живков. Избрани съчинения. - Т. 4 : Юни 1958 - декември 1958. - София : Партиздат, 1975. - С. 486-499.

11. Маринова-Христиди Р. Указ. праця. - С. 198-200.

12. ЦДА на РБ. - Ф. 1Б, оп. 16, од. зб. 39, арк. 2-8.

13. За състоянието и задачите на идеологическата работа на партията. Решение на пленума ЦК БКП. 20-21.04.1962 // БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите, пленумите и политбюро на ЦК. - Т. V. - София : Партиздат, 1965. - С. 665-695.

14. ЦДА на РБ. - Ф. 142, оп. 20, од. зб. 3, арк. 1-4.

15. Стоянов П. Социально-педагогическая система в Народной Республике Болгарии / П. Стоянов. - М., 1988. - С. 9, 160, 175, 199.

16. Тачев И. Б. Основы системы нравственного воспитания учащихся восьмилетней школы Народной Республики Болгарии : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук / И. Б. Тачев. - М., 1972. - С. 11.

17. ЦДА на РБ. - Ф. 142, оп. 21, од. зб. 70, арк. 1-8, 110-119.

18. Там само. - Оп. 22, од. зб. 5, арк. 10-11,24-27, 30-32, 44, 47.

19. Там само. - Ф. 136, оп. 69, од. зб. 13, арк. 18-19, 26.

20. Там само. - Ф. 142, оп. 24, од. зб. 81, арк. 3-17.

21. Там само. - Ф. 136, оп. 69, од. зб. 22, арк. 59.

H. Dokashenko

GUIDELINES IDEOLOGICAL IMPACT OF THE TOTALITARIAN STATE ON THE SCHOOLING (ON THE MATERIAL OF BULGARIA)

In the article the main approaches to the organization of the patriotic, laborer, aesthetic education of schoolchildren are considered, the ideological engaging of the process of education is proved, an attempt to reveal causes of low efficiency of educational work on the principles of totalitarianism is taken.

Key words: totalitarianism, education, inspection, upbringing, ideologying.

© Г. Докашенко

Надійшла до редакції 14.07.2009

№ 5 (96) липень-серпень 2009 р.